

Езикът като система и/ или структура

Публикувано от **Simonsita** на **28.02.2010**

Езикът като система и/ или структура

Темата, която засяга един от възловите моменти на езикознанието би могла да бъде формулирана и другояче.

Агломерат – сбор от разнородни неща

Езикът е система от по- малки системи (подсистеми), съставени от още по- малки системи. Елементите на системата притежават три вида свойства:

1. Системообразуващи – това са свойства присъщи на елементите преди да са образували системата, свойства, които те притежават независимо от тяхното участие в системата, но самата тя се образува въз основа на тези именно свойства. Въз основа на тях се формират вътрешно системните връзки и отношения.
2. Системо- придобити свойства – това са свойства на елементите, получени от тях в рамките на системата. Извън системата елементите губят тези свойства.
3. Системонейтрални свойства – това са свойства на елементите, но те нямат отношение към системата, тя не е образувана въз основа на тях.

Пример: “Добрите студенти се подготвят старателно за изпитите.”

Това изречение е една малка система. Неговите елементи са думите в свойството си на съществително, прилагателно, глагол, наречие, т. е. като части на речта. Тези си свойства те притежават преди да са образували тази малка система – изречението. То обаче е образувано тъкмо въз основа на техните свойства като думи да бъдат съществително, прилагателно и т. н. В този смисъл посочените свойства на елементите на тази система са системообразуващи.

Веднъж създадена тази система (изречението), нейните елементи, т. е. думите, получават нови свойства – да бъдат подлог, сказуемо, допълнение, обстоятелствено пояснение, определение, т. е.

да бъдат части на изречението. Тези свойства елементите имат само в рамките на изречението, извън него те вече не са части на изречението. Следователно, тези придобити свойства на думите – да бъдат части на изречението – се определят като системно- придобити.

Свойствата на същите тези думи – да бъдат образувани от звукове, да имат значение – в конкретния случай (изречението като система) са системно- неутрални свойства.

Елементите на езиковата система притежават четири свойства:

- нееднородност
- дискретност
- линейност
- йерархичност

Равнище (ниво на езика) – подсистема или подподсистема от нееднородни елементи, неподчинени йерархично един на друг, обединени от тяхната относителна еднородност, подчинени в тяхната съвкупност на по- висша система (подсистема).

Под 'равнище' разбираме подсистема на езика откъм нейните йерархични отношения с други подсистеми. Например, фонематичната система може да се нарече фонематично равнище. Тя е съставена от нееднородни фонемите, които обаче са относително еднородни по силата на факта, че всяка от тях все пак е фонема. Системата от частите на думата – корени, представки, наставки, окончания – се нарича морфологично равнище. Системата от думи се нарича лексикално равнище. Самите равнища се намират в йерархия помежду си, едното е подчинено на другото. Например, фонематичното равнище е подчинено на лексикалното равнище и т. н.

Езикът, като сложна система, се състои от следните подсистеми: на фонемите, на морфемите, на лексемите, на изреченията, на текста. Подсистемите и техните елементи се намират в съотношение на йерархия (подчиненост): фонемите влизат в състава на морфемите, морфемите – в състава на думите, думите – в състав на изреченията, а изреченията – в състава на текста. В този смисъл се говори за йерархичност на езиковите елементи – подчиненост на по- нисшите на по- висшите.

Обобщен модел на равнищата на езика (М. Москов / стр. 166-181)

Той разграничава три вида равнища:

1. Равнища на езиковата дейност

Текстът и изречението са пряко свързани с речта като единство от три компонента: говорна дейност, говорно умение, говорен продукт. Речта в същността си преди всичко на говорен продукт се определя като текст, самият текст е последователност от изречения в тяхната езикова и смислова свързаност по модели (схеми).

Трансформационна генеративна граматика – занимава се с извеждането на моделите.

Студентът чете книга.

Детето рисува къща.

Синтаксема –структурната схема на изречението. Въз основа на различните текстове се извежда друг модел – текстема. Синтаксемата и текстемата са езикови единици спрямо конкретния текст и конкретното изречение като речеви единици.

Схемите са единици на езика, а конкретните изречения – единици на речта.

· равнища на текста – текстематично равнище

Текстът е знак на речта. Той е суперзнак съставен от комплексни знаци – изречения. Текстът е със самостоятелна знакова и комуникативна функция. Той има за денотат обект, случка, събитие като предмет на общуването във вид на тема на текста. Откъм смисловата си страна текстът се разглежда като текст- език (това е абстрактния текст) и текст- реч (това е конкретния текст). Въз основа на конкретните текстове се извежда абстрактният текст във вид на модел. Този модел на текста се определя като текстема. За варианти на текстемата се използват нейните композиционни разновидности – разказът като общ композиционен модел може да има композиционни разновидности - модели (къс, дълъг и т. н.).

Науката за равнището на текста се определя като лингвистика или текстолингвистика. Тя изследва композицията и структурата на текста, наречен още архитектура. На тази основа следва да се говори за текстолингвистично равнище, но този термин не се съгласува с названията на по-ниските равнища (фонематично, морфематично, лексематично), затова въз основа на възможния термин текстематика (от текстема) може да се говори за текстематично равнище. Има много проблеми. Спори се кое е най- високото равнище (текста или надизреченското ниво (микротекста) като граматична единица на макротекста, или изречението).

· равнища на изречението – синтаксематично равнище

Изречението има за денотат откъс от действителността една комуникативна ситуация в рамките на

речевия акт. То е съставено от знаци на езика, затова се определя и като комплексен знак. Изречението като синтаксема е система от синтактични форми – членовете на изречението (подлог, сказуемо...) във вид на синтактична конструкция – структурна схема (модел). Като единица на речта е конкретното изречение със съответното смислово съдържание (информация). Синтаксемата е единица на езика, а конкретното изречение е единица на речта. Синтаксемата (моделът) като инвариант може да има свои варианти, но това са разновидности на самата синтактична конструкция (смяна на местата: — == ≠ à ≠ == —; или добавяне на части: ~~~ — == ≠ (добрият студент чете книга); или премахване на части: — == или == ≠).

Науката за равнището се казва синтаксис и на тази основа съществува термина синтактично равнище, но този термин не се съгласува с по-ниските нива (фонемно, морфемно...), ето защо, въз основа на възможния термин синтаксематика, идващ от синтаксема може да се говори и за синтаксематично равнище.

2. Равнища на езиковата система (езика)

Всяко равнище на езика има свои единици: единици на езика и единици на речта. Единиците на езика се разглеждат като инварианти (непроменящи се), а единиците на речта като варианти. Инвариантът е неизменното ядро на езиковата единица – то е общо за всички варианти и на тази основа е абстрахирано от тях. Всеки вариант притежава характерен само за него признак, в този смисъл вариантът е разновидност на езиковата единица при нейната реализация в речта. Инвариантът се означава чрез наставката –ема: фонема, морфема, лексема, синтаксема, тексема. Така се получават езикови единици на всяко отделно равнище. Вариантът се означава чрез представката ало-: алофон, аломорф, алолекс и т. н. Така се получават речеви единици на отделното равнище. Разликата между алофони, аломорфи, алолекси и фони, морфи и лекси се състои в следното: фоните, морфите, лексите са преките речеви сегменти при разчленяването на текста, преди да бъдат отъждествени като варианти на инварианта.

· равнище на лексемите

Основно равнище на езика. То се определя от знаковия характер на езика, защото думата е основен знак на езика. Тя представя (замества) обект от действителността, чрез думите като названия на обектите езикът изпълнява своята номинативна функция в условията на речевия акт. Изречението се сегментира на думи - Лъхаше на гума и бензин. Една от гумите на камиона се беше спукала. Ученикът изтриваше думите с гумата. – Всяка от тях като речев сегмент се нарича лекса – функционална значеща единица на речта. От тези и други изречения може да се изведат лексите гума, гуми, гумата, гумите с едно от значенията: 'еластична материя от суров каучук', 'кръгло изделие от каучук за превозно средство', 'късче каучук за изтриване на написано'. От тези лекси се извежда единицата на езика – лексема (това е думата 'гума' като заглавна дума в речника с тези три значения). Лексите, послужили за извеждането на лексемата се наричат алолекси – гума, гуми,

гумата, гумите. Алолексите са варианти на съответната лексема.

Всяка лекса е една словоформа. Така се получава терминологичният ред лекса – лексема – алолекс. Лексемата е единица на езика (инвариант спрямо своите алолекси) като единици на речта- варианти. Алолексът като конкретна употреба на думата в изречението е единство от конкретно лексикално значение и конкретно граматично значение. Алолексите се разглеждат в два аспекта: като семантични алолекси – лексикосемантични варианти на думата и като граматични алолекси – лексикограматични варианти на думата или словоформи. Лексемата се разглежда в план на съдържанието в два аспекта: лексикалното значение в неговата цялост на сенема като съвкупност от аloseми (лексикалното значение на думата като речникова единица е сенема). Сенемата е съвкупност от аloseми (варианти). Аloseмите са основните производни значения на думите; преки и преносни значения. Лексемата е основна лексикална единица на езика. Науката за единиците на лексикално равнище се нарича лексикология. Според вида на лексикалната единица тази наука има няколко дяла: ономастика – наука за собствените имена; фразеология – за фразеологичните съчетания и идиомите; ономасиология – за думите като номинативни единици; семасиология – за лексикалните единици в план на съдържание; етимология – за произхода на думите; лексикография – за принципите и практиката за съставяне на различните речници; наука за лексемите – лексематика. Равнището на лексикалните единици се означава с различни термини: лексемно равнище, лексикално равнище, лексематично равнище – този е в единство с другите.

· равнище на морфемите - морфематично равнище

Думата се сегментира на значещи съставни части (мляк-о, млек-а, млек-ар, млек-ар-и, млек-ар-ни-а-та, млек-ар-ни-и-те, млеч-ен, млеч-ни). При идентифицирането на морфите по функция и значения се извежда единицата на езика морфема. Морфемата е най- малката материална (звукова) единица, която се възприема в нашето съзнание като носител на известно значение. Морфемата е сложна езикова единица. Тя съчетава два елемента – материален (звук) – една фонема или комбинация от две или повече фонemi и смислов (функционален) елемент отнасящ се към лексикалното значение или към граматичната същност на думата. Например морфите мляк-, млек-, млеч- се обобщават като морфема представена от основния морф – мляк. Морфемата –ар пред –ят, пред –и, пред - а всички те са аломорфи – варианти на морфемата –ар. Морфите послужили за извеждането на морфемата се наричат аломорфи. Така се получава терминологичният ред морф – морфема – аломорфи. Морфемата като езикова единица и инвариант се реализира като речева единица чрез своите аломорфи (варианти). Аломорфите са тъждествени по функция и значение фонетични разновидности на морфемата. Например морфемата книг- / книж- е реализирана чрез 6 варианта – пред –а, пред –и, пред –ообмен, пред –жар, пред –жен, пред –овен. Морфемата е двустранна знакова единица на езика, защото има план на изразяването и план на съдържанието. Корените морфеми рък-, ръц-, ръч- се различават чрез двойките фонemi к ~ ц, к ~ ч, ц ~ ч. Опозицията от две фонemi като различители на морфеми се нарича морфонема или морфофонема. Аломорфите на морфемата куб- в думите кубатура, кубове, кубик се различават чрез алофоните на фонемата –б. Морфемите според своето значение

и функция се разпределят на лексикални морфемни (значения) и граматични морфемни (окончания, частици, членни форми) – носители на граматични значения. Съвкупността от всички класове морфемни образува морфемното равнище. Възможността на морфемите при своята реализация да се комбинират помежду си се разглежда като морфотактика – под това разбираме комбинаториката и валентността на морфемите.

Науката за морфемите като единици на морфематичното ниво е свързана с три термина: морфология, морфематика и морфемика. Морфологията разглежда морфемите косвено и пряко. Косвено чрез науката за словообразуване и формообразуване, за словоформите на думите – склонение, спрежение; за частите на речта; за граматичните категории. Пряко – чрез науката за строежа на морфемите и закономерностите на тяхното разположение в думите; за описателния анализ на морфемния състав на думите. В науката напоследък това второ значение се оформя (обособява) като самостоятелна наука – морфемика или морфематика. Морфемиката е раздел на морфологията или отделна наука за строежа на морфемите и закономерностите на тяхното разположение в думите (словоформите), за описателния анализ на морфемния състав на думите. Морфологията е дял от граматиката, който изучава думите като части на речта, строежа на техните форми и свързаните с тях значения.

За равнището на морфемите е най- подходящ терминът морфематично равнище. Науката морфонология се занимава с правилата за фонологичната реализация чрез фонемни и алофони на морфемата и нейните аломорфи.

3. Равнища на двата плана на думата като знак

Тези две равнища не се намират в съотношение на йерархия, а трябва да се поставят на една плоскост. Това го изисква знаковият характер на думата като двустранна единица. Между тези две равнища няма съотношение на йерархия, защото единиците им са едностранни. Фонемите се съчетават в звуков състав (звучене), сенема на думите; семите, семантичните признаци се съчетават в лексикално и граматично значение (сенема, грамема). На тази основа, чрез съединяването на звучене и значение се образуват лексемите като двойни знакови единици на езика.

· I-ви план – фонематично равнище (фигури на плана на изразяване на думите като знак)

Думите като речеви единици може да се сегментират на минимални звукови сегменти, наречени 'фони' – атака [а-т-а-к-а]. При отъждествяването на фоните въз основа на тяхната различна функция и позиция (мястото и обкръжението от съседните звукове в състава на думата) се извежда една езикова фонема. Послужилите фони за обобщение на фонемата се наричат алофони. Фонемата като единица на езика (инвариант) се реализира чрез своите алофони (варианти). Например, фонемата 'а' в думата 'атака' се реализира в s форми (алофони). Възможността фонемите при своята реализация да се комбинират помежду си се нарича фонотактика – занимава

се с комбинаториката и валентността на фонемите. Фонемата поначало е звук, звуков тип, който служи за разграничаване на материалния облик на думите. Въз основа на неговата артикулация и акустика, фонемата като звук, звуков тип, притежава определен брой фонологични признаци. Въз основа на един или повече от тях, думите се различават в план на съдържание по значение. Например, фонемата 'д' е съвкупност от признаците: преградност, алвиоденталност, звучност, неносовост, твърдост. Всеки от тези признаци може да изпълни различна функция при съпоставянето на две думи в опозиция (дам ~ там, звучност~ беззвучност). Фонемите са единици (фигури) на плана на изразяването на лексемите. В своята съвкупност те образуват равнището на фонемите. Фонемите се изследват от наука представена чрез три термина – фонология, фонематика, фонемика. Затова равнището на фонемите се нарича фонематично (фонологично) равнище, разглежда се като фонемна система, разкрива се изпълняваната от тях функция от системата на езика. Можем да кажем още, че фонологията е наука за звуковете с оглед на тяхната функция – да различават материалния облик на думите.

Науката за звуковете с оглед на тяхната артикулация и акустика се нарича фонетика. С други думи, фонетиката изучава звуковете откъм тяхната материална страна.

· II-ри план – сематично равнище (фигури на плана на съдържание на думата като знак)

Семантично равнище – изследване на лексемите в план на съдържание като лексикална семантика. То е свързано с употребата на няколко термина – семасиология, семантика и др. Семасиологията е раздел на езикознанието, който изучава значението на думите, но има още едно значение – този термин може да означава изучаване на единиците на езика – морфеми, лексеми, изречения, текст - в план на съдържанието, но обикновено е в първото си значение. (стр. 181 –таблица)

Думата като знак, в план на съдържание притежава лексикално и граматично значение. На тази основа се говори за лексикална и граматична семантика. Лексикалното и граматично значение може да бъде разчленено на минимални съставки, наречени лексикални и граматични семи. Това налага равнището на семите (сематичното равнище) да се разграничи в два аспекта:

- сематично равнище в лексикален аспект

Лексикалното значение на думите (семите на лексемите) може да бъде разчленено на минимални смислови съставки: лексикалното значение (снемата) на думата 'риба' се разчленява на минимални смислови съставки – водно животно, гръбначно, движещо се с перки, дишащо с хриле. Тези минимални смислови съставки се наричат семи или семантични признаци. Семите, като минимални единици на семантичното равнище, са неограничен брой, за разлика от фонемите, които са краен брой. Те също могат обаче, да бъдат сведени до определен брой при дадена група от думи, наречени семантично поле. Те имат определен брой семантични признаци – човешко същество – родство: кръвно (баща ~ син) или некръвно (снаха ~ свекърва); кръвно родство – пряко

(майка ~ дъщеря) или непряко (баба ~ внучка); различие на пол (брат ~ сестра, син ~ дъщеря).

Възможната наука за семите следва да се нарече сематика и равнището за тях може да се определи като семно или сематичо равнище. Семното равнище не трябва да се смесва със семантичното равнище като план на съдържание на лексемата.

- сематично равнище в граматичен аспект

Граматичното значение на словоформите се състои от минимални граматични съставки наречени грамемите. Например: *рибата* – грамема женски род, грамема единствено число, грамема определеност. Терминът грамема е въведен от американския лингвист Пайк. Под грамема той разбира само граматичното значение, без морфемата, която го изразява. Много лингвисти възприемат това негово схващане. В лингвистиката има две основни различни разбирания за грамемата – на Луи Йелмслев и Якобсон (Пражка лингвистична школа). За Йелмслев грамемата е минималното граматично значение равно на граматичния признак. Грамемата, според Якобсон, е съставена от много граматични признаци. И двете грамемите имат обща част и различна част.

Бондарко разглежда грамемата като двустранна единица, с план на израз и план на съдържание (не само граматичното значение, но и морфемата, която го изразява). В такъв случай той определя граматичната категория като опозиция от грамемите (редове от морфологични форми) с еднородно съдържание. Бондарко разглежда грамемата като съставка на морфологичната (граматичната) категория. Редът от морфологични форми се явява като компонент на морфологичната категория и може да бъде наречен грамема. Граматичната (морфологичната) категория е система от противопоставени една на друга грамемите с еднородно съдържание. Грамемата като компонент на определена граматична категория е един от противопоставените един на друг редове от морфологични форми, които се обединяват от съдържанието на дадената категория. Тернарна опозиция имаме при словенски, арабски.

Съществува освен този модел на Москов още един модел, че езика като система се състои от следните равнища – фонологично, морфологично, лексикално, синтактично, текстово.